

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ АДАБИЁТ ТЎРТЛИКЛАРИНИНГ ПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Соҳибжон Собирович Бойсинов

Жиззах педагогика институти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада қадимги туркий адабиёт, тўртлик шаклини поэтик таҳлил қилиш, инсон маънавияти масаласи юзасидан фикр мулоҳазалар билдирилган.

Калит сўзлар: адабиёт, поэма, тўртлик, тарихий тараққиёт, обида, қадрият, ифода, қиёсий таҳлил.

POETIC FEATURES OF QUATRAINS OF ANCIENT TURKIC LITERATURE

ABSTRACT

The article presents opinions about ancient Turkic literature, poetic analysis of the quartet form, and the problem of human spirituality.

Keywords: literature, poem, quartet, historical development, monument, value, expression, comparative analysis.

КИРИШ

Адабиёт тарихининг энг қадим намуналарини ўрганиш ҳамма вақт ҳам долзарб бўлиб келган. Бунинг бир қатор жиддий сабаблари мавжуд. Улар орасида қадимги адабиётнинг нодир намуналарида қадимги қараш ва эътиқодларнинг сақланиб келганлиги, уларда миллий-маънавий қадриятлар билан боғлиқ бўлган ўзига хос ифодаларнинг акс этиши, қолаверса, бадийлик мезонлари ва принципларининг ўзига хос шаклларда сақланиб қолганлигини кўрсатиш мумкин. Демак, қадимги туркий адабиёт намуналари адабий ҳодисаларнинг асл манбаларини, адабий-эстетик қонуниятларнинг дастлабки намоён бўлиш шакллари ва уларнинг такомил босқичларини кузатиш имконини ҳам беради.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Адабиётимизда кенг тарқалган тўртлик шакли ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. “Туркий халқларнинг муштарак обидаларидан бири бўлган “Девони

луғот ит-турк”даги шеърий шакллардан бири тўртликдир. Уни шу асарда намоён бўладиган шеърий шаклларнинг энг фаоли ва мукаммали деб айтиш ҳеч ҳам муболага эмас. Уларнинг асосий қисми халқ оғзаки ижодига алоқадор эканлигини ҳам қайд этиш жоиз бўлади. Маҳмуд Қошғарийнинг мазкур асари XI асрда яратилган. Агар фольклор ҳодисаларнинг нисбатан консерватив ҳодиса эканлигини назарда тутадиган бўлсак, асарга жамланган тўртликларни туркий халқларнинг энг қадимги тўртликлари сирасига киритишга ҳақлимиз”. [3; 10]

Афсуски, бу тўртликлар фольклоршунослигимизда ҳам, адабиёт тарихида ҳам етарлича махсус ўрганилган эмас. Қадимги туркий халқларнинг ҳаёти, яшаш тарзи, урф-одатлари ва расм-русумлари, қолаверса, тафаккур тарзини ўрганиш учун мавжуд тўртликлар жуда катта материал бера олади.

Айни пайтда яна бир нарсани ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғот ит-турк” асаридан олдин ҳам кейин ҳам яратилган бир қатор асарларда мазкур шаклнинг анча устувор мавқега эга эканлигини кузатиш қийин эмас. Ундан олдин яратилган бадиий ижод намуналари сирасига Будда ва Мониий руҳидаги асарларни киритиш мумкин. “Кейинги даврлардаги туркий намуналар қаторида эса Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” ҳамда Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул ҳақойиқ” асарлари мавжуд. Бу асарлар таркибидаги тўртлик шакли ҳам ўз маъно ва мазмун хусусиятлари, поэтик ифодасига кўра ниҳоятда ранг-барангликка эга”. [3; 15] Назаримизда, уларни типологик жиҳатдан ўрганиш, тарихий-қиёсий йўналишда тадқиқ этиш фанимиз учун кўпгина мулоҳазалар юритишга, умумлашма ва хулосалар чиқаришга имкон беради.

МУҲОКИМА ВА НАТИЖАЛАР

Бунинг устига адабиёт ҳаётининг ўзига хос бадиий инъикоси сифатида ўзи мансуб бўлган халқ ҳаётининг ойинаси бўла олишини ҳам назарда тутиш керак бўлади. Шундай экан, унда миллий-маънавий қадриятларнинг ифодаси ҳам ўзига хосликларга эга. Мана шу ўзига хосликлар турли давр ва муҳитларда яратилган тўртликларда қай даражада акс этади, тарихий даврларнинг ўзгариши билан бу ўзига хосликларнинг қайси нуқталарига кўпроқ урғу тушади, қолаверса миллий қадриятларнинг бадиий талқинларидаги тадрижийликнинг рўй беришида қандай принцип ва ўзига хосликлар кузатилади? деган саволларга жавоб топиш катта долзарблик ва илмий аҳамият касб этади.

Бу жараённинг аниқ ифодасини кузатиш, унинг илмий тавсифини бериш адабиётшунослик фани олдидаги энг долзарб муаммолардан бири бўлиб турибди. Айниқса, ёзма адабиётимизнинг қадимги даврлари билан боғлиқ ҳолда бу муаммо монографик пландаги алоҳида тадқиқотлар объекти бўлган эмас. Хусусан, қадимги туркий адабиётимизнинг энг порлоқ намунаси бўлмиш “Девону луғот ит – турк”нинг таркибида кўплаб тўртликларнинг мавжуд бўлишига қарамай, ҳозиргача уларнинг илмий баҳоси берилмай келаётганлиги ҳам ҳақиқатдир. Шунингдек, асардаги мазкур тўртликларнинг тарихий тараққиёти, уларнинг семантикаси ва поэтикаси, қиёсий-типологик хусусиятлари ҳам ҳали ҳануз илмий-назарий жиҳатдан ўз баҳосини олганича йўқ. Шунга кўра уларнинг ҳар бирида шу тилнинг ички имкониятлари ва бойликлари билан, қолаверса тўртликлар ижодкорларининг шахсий хислатлари, дунёқарашлари, илмий-назарий ва бадиий-ижодий тайёргарликлари, касбий маҳоратлари билан боғлиқ бўлган жиҳатларнинг юзага келиши ҳам табиийдир. Шунга қарамасдан бу ҳодисанинг асл моҳияти, уларнинг поэтикасига боғлиқ ҳолдаги тадқиқи кузатилган эмас. “Агар XI асрда яратилган Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари туркий ёзма адабиёт тарихидаги илк йирик ва мукамал бадиий кашфиёт эканлигини назарда тутсак, муаммонинг шу асарга боғлиқ ҳолда тадқиқ этилиши ҳам нақадар долзарб ва муҳимлигини тасаввур этиш мумкин бўлади”. [3; 23]

Мулоҳазаларнинг исботи сифатида Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари юзасидан кичик бир таҳлилни мисол келтирамиз. Асарда тилга олинган масалалар кўлами шунчалик кенгли, уларни оддийгина санашнинг ўзиёқ бир неча саҳифаларни ташкил этади. Бу ерда айрим сарлавҳаларни келтириш билан кифояланамиз: Баҳор мадҳи; Етти сайёра ва ўн икки бурж ҳақида; Инсон фарзандларининг қадри билим ва тафаккурдадир; тилнинг фазилят ва манфаатлари ҳақида; Китоб эгасининг узри; Билим ва укувнинг фарқи ҳақида; Ойтўлдиннинг эликга бахт ҳақидаги ҳикояси; Кунтуғди элик Ойтўлдига Адолат ҳақида ҳикоя қилади; Ўгдулмиш эликга бек (лашкар бошлиғи, ошпаз, хазиначи, эшик оғаси, элчи, дастурхончи...) қандай бўлиш кераклигини сўзлайди; Ўғил ва қизлар туғилса уларни қандай тарбиялаш лозимлигини айтади; Меҳмонга борганда ўзини қандай тутиш кераклигини сўзлайди; Адолатга адолат, одамгарчиликка одамгарчилик билан жавоб бериш ҳақида гапиради; Ўтган йигитликка афсус ва қариликдан шикоят; Вақтнинг бебаҳолиги ва дўстларнинг бевафолиги ҳақида; Китоб эгаси Юсуф Хос Ҳожибнинг ўз-ўзига ўғитлари...

Кўриниб турибдики, “Қутадғу билиг”да тилга олинган масалаларнинг қамрови кенг. Аммо унда битта бош масала борки, шу масала бутун асар бўйлаб қизил ип бўлиб ўтади ва асарнинг яхлит бир бутунлигини таъминлайди. Бу – Инсон масаласидир.

Инсоннинг моҳияти, унинг ҳаётдаги ўрни, ижтимоий вазифаси шоир томонидан турли йўналишларда таҳлил этилади. Лекин бу йўналишларнинг ҳаммаси бирлашадиган бир нуқта борки, у ҳам бўлса инсоннинг инсон учун яшаши, инсоннинг инсоният учун хизмат қилишидир:

“Кишилар ора. Кўр, киши ул бўлур,
Онингдин кишилар осифлар бўлур.” [1: 337]

(Кишилар орасида (ҳақиқий) киши шу бўладики,
Ундан (бошқа) кишилар манфаат топади), - дейди шоир.

Шу улуғ ният билан яшаган шоир бошқалар манфаатини ўйламасдан, ўзининг тор шахсий мақсадлари орасида кўмилиб қолганларни тириклар қаторига қўшмайди, уларни тўғридан-тўғри “ўлик” деб атайди:

Тирик ялигуқ ўғли тўсулган керак,
Тўсулмаз киши туғса, ўлган керак. [1: 338]

(Тирик одам боласи фойдаси тегадиган бўлиши керак,
Фойдаси тегмайдиган киши туғилса, ўлган (бўлиши)
керак, яъни ўлгани яхшироқ).

Шоир демокчики, инсон туғилдими кимгадир фойдаси тегадиган бўлиб улғайиши, фойдаси тегмайдиган бўлса у ўлик билан тенглигини уқтиради.

Асарда комил инсон ҳақида гап борар экан, камолотнинг қатор белгиларига тўхталинади. Бу инсоннинг бошқалар ғами билан ҳам яшай олиши, кўпчилик манфаати учун фидойи бўла билишидир:

Кишига тўсулғу керак бу тириг,
Тирик тутса отин, кўпурса эриг. [1: 338]

(Тирик (жон) одамларга фойда келтириши керак,
(Токи) отини тирик тутсинлар, кишини улуғласинлар).

Худди шундай одам эзгу киши дейилишга лойиқдир. Эзгу кишининг фазилатлари фақат яхшиликка бўйсундирилган бўлади:

Ақилиқ, кишилиқ, осиф, эзгулуг
Бу эзгу кишидин келир белгулуг. [1: 338]

(Саҳоват, одамгарчилик, наф ва эзгуликлар

Эзгу кишилардан келади, бу аниқ).

Эзгу киши бўлиш учун, эзгу фазилатлар билан зийнатланиш учун қатор шарт-шароитлар талаб қилинади. Уларнинг биринчиси билимдир. Шоир бутун асар давомида билим ҳақида фикр юритади. Асар қаҳрамонларининг билимга бўлган муносабатини алоҳида таъкидлайди.

“Қутадғу билиг”да билим ҳақида алоҳида боб мавжуд. Бу боб “Билиг уқуш адримни, асгин аюр” (“Билим ўқув-идрок фарқини, нафини айтади”) деб номланган. Бу бобда билимсизлик қоронғи зулматга, билим эса шу зулматни ёритувчи машъалага ўхшатилади. Билимнинг асосий хусусияти киши учун фойдали эканлигида, унга кадр-қиммат, хурмат ва эҳтиром келтиришда, деб билади шоир:

Уқушун ағар ул, билигин бедур,
Бу икки била эр ағирлик кўрур. [1: 338]

(Ўқув-идрок билан (киши) юксалади, билим билан улғаяди,

Бу иккиси туфайли эр кадрланади).

Шоир билимга юксак баҳо беради, уни кўкларга кўтаради. Ўз фикрининг китобхонга тез ва осон сингиши учун турли поэтик санъатларни ишга солади. Шу мақсадга бўйсундирилган поэтик санъатларнинг бири ўхшатишдир. Шоир билимни кимё, ипор, бойлик, кишан, кийим, емиш каби нарса-ҳодисаларга қиёслайди. Булар шоир фикрининг реалликка айланишида муҳим бадиий-тасвирий восита бўла олган.

Билимдон бўлиш тарбия билан чамбарчас боғлиқ. Бола қанчалик эрта тарбия қилинса, унга ёшлигиданоқ билим сингдирилса, у шунчалик тез ўрганади, тўғри йўлдан боради:

Ўрунг сут билан кирса эзгу қилиқ,
Ўлум тутмагунча эвурмас йўриқ. [1: 339]

(Яхши қилиқ оқ сут билан кирса,

Ўлим келиб тутмагунча, ўз тарзини ўзгартрмайди).

Зеро, “сут билан кирган жон билан чиқар” деган халқ мақоли ҳам бу фикрни яна бир қарра далиллайди.

Шунга қарамай билим осонгина эгалланадиган, тайёр ҳолда бериладиган нарса эмас. Кишининг мукамал билим олишига монелик қилувчи тўсиқлар ҳам кўп. Шоирнинг назарида кишининг хулқ-атворидаги айрим салбий кўринишлар: қаҳр-ғазаб, жаҳолат, ёлғон сўзлаш, сўзнинг устидан чиқмаслик, ичкиликка ружу қўйиш, кўполлик шулар жумласига киради.

“Комил инсон доимо эзгуликка интилмоғи шарт. Йигитлик доимий эмас, аммо эзгулик абадий қолади, тиллардан-тилларга, диллардан-дилларга кўчиб юраверади. Эзгулик учун на макон, на замон чегара эмас”. [2: 52]

Юқоридаги фикрларни келтиришдан мақсад яхшилик (эзгулик) ва ёмонликни бир-бирига қарама-қарши қўйиб, биринчисининг афзаллиги ва кейингисининг зарарли эканлигини кўрсатиш, шу орқали китобхонни яхшиликка чорлаш ва ёмонликдан ҳазар қилишга чақиришдан иборатдир.

Кишига, инсон номига келадиган энг оғир ҳақорат – билимсизлик, айниқса кишининг юзига очикдан-очик: “сен билисизсан” десалар, бундан ортиқ ҳақорат бўлмайди:

Неку бор ожунда билигга кўшуш,
Билигсиз теса эрка кўрксуз сўкуш.

(Жаҳонда билимдан кадрлироқ нима бор, [1: 339]

Билимсиз деса – бу киши учун хунук ҳақорат).

Кишининг билимли-билимсизлиги ўз-ўзича аён бўлмайди. Бунинг кўрсаткичи сўздир. Кишининг нима ва қандай сўзлаши унинг билими ҳақида маълумот беради.

Инсон қанчалик мураккаб бўлмасин, у ўз ички дунёсини пардалай олмайди. Унинг хатти-ҳаракатлари, қилиқ-рафтори, муҳокама тарзи ва сўзлари шу киши ҳақида маълумот беради, унинг кимлигини ошкор этади. Шундай экан, киши доимо эзгулик уруғини эсмоғи керак. Бунинг учун инсон илм олмоғи, ўзининг ички маънавий оламини бойитмоғи даркор.

Билимни тинмай ўрганиш одамийлик сари элтувчи муқаррар йўлдир. Одамийликкина инсонни улуғлайди, уни мухтарам қилади.

Йирик туркийшуносларимиз (Куприлизода, Р.Р.Арат, Е.Е.Бертельс, А.П.Қаюмов, А.Рустамов, Ғ.Абдурахмонов, С.Муталлибов, И.В.Стеблева, Н.Раҳмонов, И.Ҳаққулов, Б.Тўхлиев) қадимги туркий адабиётнинг филологик жиҳатлари, унинг поэтикаси борасида анча жиддий ва фундаментал тадқиқотларни олиб бориш баробарида миллий қадрият, урф-одатлар, инсонийлик масалаларига ҳам атрофлича тўхталиб ўтишган.

Тўртлик шаклини фольклоршуносларимиз ҳам, адабиёт тарихчиларимиз ҳам, назарийчиларимиз ҳам жиддий тарзда тадқиқ этиб келишмоқда. Бу ўринда И.Ҳаққулов, А.Мусақулов, Ш.Турдимов, Б.Тўхлиевларнинг ишларини эслаш жоиз.

ХУЛОСА

Алоҳида таъкидлаш жоизки, тўртлик шакли билан боғлиқ равишда кўплаб илмий тадқиқотлар юзага келган бўлишига қарамасдан уларнинг қадимги туркий адабиётдаги ҳолати, уларнинг илмий муқоясаси ва шунга мувофиқ равишда реал баҳоси ҳалигача берилганича йўқ. Шу ҳолатлар бизнинг мазкур мавзунини ўрганишга туртки берди.

Изланишларнинг бош мақсади қадимги туркий адабиётда тўртлик шаклининг ўрнини кўрсатиш, унинг поэтикасидаги асосий хусусиятларни муайянлаштириш, бу шаклнинг тарихий тараққиёт босқичларидаги семантик, поэтик хусусиятларини янгича кашф этишдан иборат. Ушбу муаммо қадимги туркий обидалар: Будда ва Маний руҳидаги асарлар, Махмуд Қошғарийнинг “Девону луғот ит-турк”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ” асарларида мужассамлашган тўртликлар мисолида ёритиб берилади. Бунинг учун эса бир қатор тадқиқий вазифаларни ҳал қилиш лозим бўлади. Бу эса келгуси мақолаларимиз мавзуси бўлади деган умиддамиз.

REFERENCES

1. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим), транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи К.Каримов. Тошкент, Фан, 1971
2. Тўхлиев Б. Билим – эзгулик йўли. Тошкент, Фан, 1990.
3. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”и ва айрим жанрлар такомилли. Тошкент, 2004.
4. Ботирова Ш.И. (2020). Инсон ва ҳаёт воқелигини метафорик уйғунлаштиришда бадий психологизмнинг ўрни. *Сўз санъати*, 2(3), 19-23.
5. Ботирова Ш.И. (2020). Бадий психологизм критерийлари ва замонавий ўзбек романчилиги. *Tafakkur ziyosi*, 2(2), 146-148.
6. Botirova Sh.I. (2018). The Role of Artistic Literature In The Spiritual Development of Youth. *Мировая наука*, 5(14), 26-28.
7. Botirova Sh.I. (2019). Poetics of artistic psychologism. *Теория и практика современной науки*, 2(44), 31-34.
8. Botirova Sh.I. (2018). Symbolic-figurative talk and psychological relations. «*Экономика и социум*». 12(55), 114-118.